

NEKOLIKO RUKOPISA PREPISANIH I ILUMINIRANIH U SARAJEVU POČETKOM XVIII VEKA

U razvoju južnoslovenske pismenosti posebno mesto zauzimaju rukopisi rađeni u Bosni i Hercegovini. Oni se odlikuju od ostalih srpskih rukopisnih spomenika kako po paleografiji, tako i po iluminaciji. Tih rukopisa nije sačuvano mnogo, jer su oni propadali u toku prošlih vekova u ratovima i požarima, a za vreme drugog svetskog rata izgorela je velika rukopisna zbirka koja se nalazila u manastiru Žitomisliću. Rukopisni spomenici nastali u tim krajevima naročito su zanimljivi po svojoj iluminaciji, koja se dosta izdvaja od iluminacije ostalih naših ćirilskih rukopisa.

Prema iluminaciji možemo razlikovati nekoliko stilskih grupa u bosansko-hercegovačkim rukopisima.

Najstariji iluminirani rukopisi, rađeni u tim oblastima, su iz XIII—XV veka. Među njima možemo razlikovati dve jasno izdvojene grupe i nekoliko varijanata.

Brojniji su rukopisi prve grupe, čiju iluminaciju sačinjavaju originalni inicijali i zastavice. To su antropomorfni inicijali čiju okosnicu formiraju jedna ili dve čoveče figure kraj stabla ili drugog predmeta. Takve inicijale nalazimo u Manojlovom, odnosno Mostarskom jevanđelju¹, Služabniku iz Taslužia², Čajničkom jevanđelju³, Aktima apostolskim Lenjingradske publiczne biblioteke⁴ i Divoševom jevanđelju⁵. Među tim rukopisima najznačajnije je Divoševo jevanđelje u kome je izuzetno bogata fantazija iluminatora unela sem čovečjih figura i niz zoomorfnih elemenata, životinja i ptica. Ovi su rukopisi iluminirani i velikim pravougaonim zastavicama ukrašenim biljnim ornamentima,

¹) V. Vuletić-Vukasović: *Bilješke o evangeliju Manojla Grka*. — *Starinar*, God. XI, 3 i 4, 1894, 93 i dalje; M. Сперанский: Мостарское (Маноилово) боснийское евангелие. — Варшава 1906, danas u Arhivu SAN-a, br. 343.

²) B. B. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. — С. П. Б. 1884. Табл. XXVIII.

³) P. Momirović: *Stari rukopisi i štampane knjige u Čajniču*. — *Naše starine*, III, Sarajevo, 1956, 173—176, V. Mošin: *Ćirilski rukopisi*. — *Miniature u Jugoslaviji*, Zagreb, 1964, 34, Tab. 85.

⁴) B. B. Стасов: *Op. cit.* Tabl. XXIX, 6, 7.

⁵) J. Đurić i R. Ivanišević: *Jevanđelje Divoša Tihoradića*. — *Zbornik radova Vizantološkog instituta SAN*, 153—160; V. Mošin: *Op. cit.* 34, Tab. 83.

prepletima i drugim stilizovanim geometrijskim ornamentima. Novu varijantu ove grupe sačinjava nekoliko rukopisa čija se ornamentika, kao i kod prethodne grupe, oslanja na zapadne uzore, ali se od nje razlikuje drugom vrstom ornamentike, inicijalima koje formiraju krilate aždaje, simbolima jevanđelista i raskošnim pravougaonim zastavicama sa ornamentima geometrijskog ili biljnog karaktera, kao i zastavicama karakterističnim samo za bosanske rukopise, ukrašenim krunama i rombovima u koje su uneti floralni motivi i figuralne predstave. Tu spada nekoliko jevanđelja, Nikoljsko⁶, Daničićevo⁷, Kopitarevo⁸, rukopis Krstijanina Radoslava^{8a}, fragment jevanđelja u zbirci Gilferdinga⁹ i Zbornik Mletačke Marcijane¹⁰. Izvesnu srodnost pokazuje i Vrutoško jevanđelje¹¹. Zajedničke crte sa ovih nekoliko rukopisa ima iluminacija jevanđelja manastira Gomionice¹², koje nije mlađe od prve polovine XV veka, a prepisano je u Bosni ili u teritorijalno bliskom kraju. Međutim granice između tipa iluminacije ove grupe nisu oštro povučene i tek kada rukopisi budu detaljnije proučeni, moći će se doneti definitivna studija o njihovoj iluminaciji.

Potpuno se izdvajaju svojom iluminacijom Hvalov zbornik, koji se nalazi u Univerzitetskoj biblioteci u Bolonji¹³, i glagoljski Hrvojev misal¹⁴. Oba ova rukopisa pokazuju uticaj gotskog slikarstva.

⁶) Đ. Daničić: *Nikoljsko jevanđelje*. — Beograd 1864, VII i dalje; Lj. Stojanović: *Katalog Narodne biblioteke*, IV, Rukopisi i štampane knjige. — Beograd 1903, 21, br. 55/112; B. B. Cracov: *Op. cit.* Tabl. XXXII, 1—11.

⁷) B. B. Cracov: *Op. cit.* Tabl. XXXII, 12—25; Lj. Stojanović, *Op. cit.* 21, 56/92; S. Radojčić, *Stare srpske minijature*. — Beograd, 1950, 42, Tab. XIV—XXVIa.

⁸) S. Radojčić: *Op. cit.*, 45—46, Tab. XXVII; J. Sidak: *Kopitarevo bosansko jevanđelje u sklopu pitanja »crkve bosanske«*. — Slovo 4—5, 1955, Tab. 5.

^{8a}) J. Hamm: *Staroslavenska čitanka*. — Zagreb, 1960, br. 14 i priložena reprodukcija.

⁹) B. B. Cracov: *Op. cit.* Tabl. XXX, 11—13.

¹⁰) J. Sidak: *Marginalije uz jedan rukopis crkve bosanske u Mletačkoj Marcijani*. — Slovo 6—8, 1957, T. 9—11; J. Maksimović: *Ilustracije Mletačkog Zbornika i problem minijature u srednjevekovnoj Bosni*. — Istorijski Glasnik, 1—2, 1958, 117 i dalje, sl. 1—12.

¹¹) R. Grujić: *Jedno jevanđelje bosanskog tipa XIV—XV veka u Južnoj Srbiji*. — Zbornik lingvističkih i filoloških rasprava A. Beliću o četrdesetogodišnjici njegova naučnog rada posvećuju njegovi prijatelji i učenici, Beograd, 1937, 263 i dalje.

¹²) S. Dušanić: *Rukopisno jevanđelje manastira Gomionice*. — Spomenica osamdesetogodišnjice okupacije Bosne i Hercegovine (1878—1958), pedesetogodišnjice aneksije, (1908—1958), i četrdesetogodišnjice oslobođenja i ujedinjenja (1918—1958), Beograd 1959, 122 i dalje.

¹³) V. Đurić: *Minijature Hvalovog rukopisa*. — Istorijski glasnik, 1—2, 1957, 44 i dalje.

¹⁴) V. Jagić, L. Thalloszy, F. Wickhoff: *Missale glagoliticum Hervoiæ ducis spalatensis*. — Wien 1891; F. Rački: *Glagoljski služebnik vojvode Hrvoja*. — Viena 1891, 29; Г. Флоринский: *Глаголический миссалъ Хервой воеводы боснийскаго и герцога сплитскаго*. — Унив. Изв. за 1892, Киев 1892; M. Harisijadis: *Minijature i inicijali misala Hrvoja Vukčića Hrvatinića*. — Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, God. XI, br. 3, 1963, 51 i dalje; истра: *Slovenski rukopisi u biblioteci Saraja u Carigradu*, Starinar, Nova serija, Knjiga XV—XVI, 1964—1965, 149—158.

Relativno nam je malo poznata i nedovoljno proučena iluminacija rukopisa koji su nastali u Bosni i Hercegovini u turskom periodu naše istorije. Među njima luksuzno iluminirani psaltir rađen 1637. godine po nalogu Stefana Avramovića Hrabrena¹⁵ ukazuje na veze sa ornamentikom rukopisa rađenih u Pajsijevo doba na širokom području pečke patrijaršije, naročito sa Panegirikom R. 59 Narodne biblioteke u Beogradu¹⁶. Ti su rukopisi ukrašeni nizom inicijala islamskog karaktera, dosta rasprostranjenih u iluminaciji rukopisa turskog perioda.

Dok u prethodnim epohama imamo u Bosni i Hercegovini više kulturnih centara, u XVII i XVIII veku Sarajevo postaje značajno središte naše kulture. Oko pravoslavne zajednice se okupljaju prosvetni i crkveni radnici, tako da se može konstatovati dosta živ crkveno-prosvetni rad. Podižu se crkve i rade se za njih potrebne utvari, a jedan od najvažnijih oblika delatnosti na kulturnom polju je rad na prepisivanju rukopisa.¹⁷ Sa početkom XVIII veka, iz kratkog vremenskog razdoblja od 1702. do 1716. godine, poznato nam je sedam rukopisa.

Najstariji među tim rukopisima, rađen 1702, bio je rukopis bivše Narodne biblioteke u Beogradu, br. 525, ali je od njega bio sačuvan samo jedan list.¹⁸ Drugi rukopis je Arhijeratikon Arhiva Akademije nauka, br. 296 iz 1712. godine.¹⁹ Treći rukopis je Molitvenik, br. 172, iz 1713. godine, bivše Narodne biblioteke u Beogradu.²⁰ Četvrti rukopis su Čudesa Bogorodice, iz 1714. godine u Arhivu Srpske akademije nauka br. 264.²¹ Peti rukopis je Bogorodičnik, br. 45, iz 1715. godine, u Gilferdingovoj zbirci u Lenjingradu.²² Šesti rukopis je Arhijeratikon, R. 55, iz 1716. godine, u Patrijaršijskoj biblioteci u Beogradu.²³ Sedmi rukopis je Arhijeratikon Univerzitetske biblioteke u Beogradu. Pc. 25.

Nije nam poznato kako je izgledao najstariji sarajevski rukopis XVIII veka, koji se nalazio u bivšoj Narodnoj biblioteci u Beogradu, ali su ostalih pet rukopisa povezani međusobno kako grafijom, tako i iluminacijom. Četiri od tih rukopisa bez sumnje je pisalo isto lice; to su rukopis Srpske akademije nauka br. 296, rukopis zbirke Gilferding, rukopis Patrijaršijske biblioteke i rukopis Univerzitetske biblioteke. Grafija tih rukopisa je istovetna. Međutim nije nam poznato kako je izgledao tekst Molitvenika bivše Narodne biblioteke u Beogradu, tako da ne znamo da li je taj rukopis radio isti prepisivač koji je prepisao

¹⁵) M. Vukićević: *Iz starih srbulja*. — Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XIII, 1901, 45.

¹⁶) M. Harisijadis: *Panegirik grešnoga Dmitra*. — Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu, V, (u štampi).

¹⁷) V. Skarić: *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu*. — Sarajevo 1928, 12 i dalje.

¹⁸) Lj. Stojanović: *Op. cit.*, 392, br. 563/525; Isti: *Stari srpski zapisi i natpisi*, II. — Beograd 1903, 2, br. 2098.

¹⁹) Lj. Stojanović: *Katalog rukopisa i starih štampanih knjiga*. — Zbirka Srpske Kraljevske akademije, Beograd 1901, 24/296.

²⁰) B. B. Стасов: *Op. cit.*, Tabl. XXVII, 1—15; Lj. Stojanović: *Katalog Narodne biblioteke*, 91, 321/172.

²¹) Lj. Stojanović: *Katalog Narodne biblioteke*, 171, br. 104/264.

²²) П. А. Лавров: Палеографическое обозрение кириллового письма. — Энциклопедия славянской филологии, вып. IV, 1, Петроград, 1914, 297, сл. 325—327; Исти: Альбом снимков съ юго-славянских рукописей болгарскаго и сербскаго письма. Энци. слав. фил. Приложение Къ вып. 4, 1. Петроград 1916. Табл. 80.

²³) Rukopisni katalog biblioteke Patrijaršije u Beogradu, R. 55.

i ostala četiri rukopisa. Rukopis SAN br. 264 mogao je raditi i drugi kaligraf, ali je njegova skromna iluminacija istoga tipa kao i u ostalim rukopisima. Dok su četiri rukopisa sigurno rad istog prepisivača, svih šest imaju stilski srodnu iluminaciju, tako da su bez sumnje rađeni u istom skriptoriju, mada su na njihovoj izradi mogla učestvovati eventualno dva iluminatora, kao što ćemo videti u detaljnijem opisu tih rukopisa.

Arhijeriatikon, koji se čuva u Arhivu Srpske Akademije nauka pod brojem 296, rađen je 1712. godine po nalogu zahumskog mitropolita Melentija, kao što se vidi iz zapisa na kraju rukopisa.²⁴ Rukopis je ispisan na hartiji poluustavom. Redakcija je srpska. Rukopis ima 26—30 redova na strani. Veličina mu je 31×21 cm. Ima 6 + 115 listova. U kožnom je povezu sa utisnutim ornamentima. Na gornjoj korici je u sredini raspeće, dok su u uglovima jevandelisti, a na donjoj korici je Bogorodica tipa Vlaherniotise. Okolo su stilizovani ornamenti istoga tipa kao u Arhijeriatikonu, R. 55, Patrijarske biblioteke u Beogradu, (sl. 5) u četvororojevanđelju-R. 69 iste biblioteke i u nizu drugih rukopisa sa kraja XVII i početka XVIII veka.

Na prvom od šest listova, koji prethode tekstu Služabnika nalazi se sledeći zapis:

Эта книга находилась у скутарского протопопа Евтимия. По его рассказу, прежде она находилась у пана Дфура синжела Подгорицу, к(ото)рый имѣлъ частыя сношения съ Герцеговинцами. Дальше попь Евто не знаетъ ничего. Ястребовъ.

Iz ovoga zapisa vidimo da se Jastrebov interesovao za istoriju rukopisa.

U samome se rukopisu nalaze podaci u vezi sa našom istorijom, kao i sa poreklom predloška za rukopis. Tako na l. 93 v je zapis u tekstu:

Снци пишеть кѣ лѣто зѣ (1692) и колико бѣдѣтъ мѣсѣци и мѣсѣцъ.
Изколихмъ и кл(аго)и(ло)кѣннихъ и(вѣ)тѣшиаго кѣр ил(и) р(и)кѣ архієпископи,
никкаго патотѣра никкаго.

U daljem tekstu često se spominje patrijarh srpski:

(л. 95r) пѣвцѣи поютъ(ъ) много лѣтѣи патріархѣ грѣскомѣ и.и(ѣ) р(ѣ)кѣ.

(л. 98 v): архієпископомъ пеккенинъ и крѣпль ерькаѣемъ и кльгаромъ ппѣтріархомъ).

Iz sledećeg teksta, na l. 105r, vidi se da je rukopis rađen prema ruskom predlošku iz 1675. godine, koji je i sam prepisan sa starijeg grčkog i slovenskog čina:

Съи чинъ и дѣтѣкъ нѣ изкреній, и рѣкоположеніи, и кѣзѣдніи на архіерейскій прѣсѣдѣлѣ еп(и)ск(о)па, или архіепо(и)ск(о)па, или митрополита, изымѣдоканъ, и епѣдѣтѣмѣтѣкоки(ѣ) великии(ѣ) г(о)с(поди)номѣ е(к)с(т)риншл(ѣ), кйрѣ юлкйшлм(ѣ) патрйрх-м(ѣ) роийкии(ѣ), кѣ лѣто зрд (1677) шт(ѣ) дрѣбнаго грѣчѣскаго и словенскаго чина. Юко вѣстѣ при прѣждѣннх(ѣ) великнх(ѣ) г(о)сподарѣх(ѣ) и великнх(ѣ) князѣх(ѣ) и при прѣво(е)к(и)нннх(ѣ) митрополитѣх(ѣ) роимкнх(ѣ) иже обрѣтѣи написанъ гнѣзоріи чр(ь)кки . дшннй прѣ(к)тѣ)ты Б(огороди)ци юже на Шонкѣ, кѣ дрекнѣи рѣкописаннои кннзѣ, м(ѣ)с(ѣ)ца авгѣста.

Подъимъ и(е)тншаго патрїярха, протопрѣкитирѣ, которїи избранъ екаетъ
къ д(с)хокишѣтъ ц(а)рѣаго екичлѣтѣа.

²⁴⁾ Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, II, 28, br. 2235.

л. 106 г: По подчєнїи і(є)тнїшаго патрїарха млоко штєбѣтно: протопрѣкитира. Избравшиагоѣ къ д(ѡ)хонїка ц(а)рїаго келїчѣтєа.

Вѣтє(є)тнїши, и кѣбл(а)жнїѣнїи келїкїи г(о)і(под)нїѣ нм(є) р(є)къ патрїаршѣ грѣбїи и кѣлгарекїи оуѣ нашѣ люблїзїнїи и партїрѡ м(н)л(о)ітнїнїи.

Na l. 108r je zapis:

Въ лѣто зє и прочаа. Изколѣнїем(ъ) кл(а)гоч(ъ)ітнїшаго келїкаго г(о)-подаря и бл(аго)сл(о)вїем(ъ) і(є)тнїшаго кїрѣ-Андрїана рѡїїскаго. Съдошѣ къ крѣч(ъ)ітнїемъ храмѣ прѣс(є)ітѣе Б(о)городїци ч(ъ)ітнїаго и славноаго Бє ѡпїнїа Б(о)голюбїки архїерїи прѣс(є)іцїнїиї мїтрополїтїи и прѣс(є)іцїнїиї архїеп(н)ск(о)пїи и п(н)ск(о)пїи нмѡщѣ ѡ кѣѣ колю и гл҃гїиї іѣмо не прїшѣ(є)дѡшїх(ъ) к(ла)голюбїнїх(ъ) мїтрополїтѡв(ъ) прѣс(є)іцїнїнїх(ъ) архїеп(н)ск(о)пѡв(ъ) и п(н)ск(о)пѡв(ъ) и избравшѣ къ прѣс(є)іцїнїнїшѡю мїтрополїю или архїеп(н)ск(о)пїю или еписк(о)пїю и шт(ъ)тѣхъ избранных(ъ) кога изколїт(ъ) келїки г(о)і(под)нїрѣ и і(є)тнїши патрїарѣ рѡїїскїи бл҃аго і(о)зїтѣ и пог(є)тнїтѣ къ мїтрополїтїи или къ архїепїск(о)пїи или къ еписк(о)пїи. ко не ц(ъ) хїротонїи.

Сл҃гїиїа се лѣто шт(ъ) рож(д)їтєа х(р)їстѣа кї ѲΨЄЇ дїк. ЄЇ. ко мѣстї Сл҃гїекї поклѣнїем(ъ) прѣс(є)іцїнїнїшаго мїтрополїтїи кїрѣ Мїлїтїа захл҃мїїскаго.

Rukopis je izvanredno bogato iluminiran frontispisom, zastavicama i inicijalima. Naslovi poglavlja Služabnika ispisani su raskošno obrađenim ligaturnim slovima, ali luksuzu rukopisa naročito doprinosi obilna upotreba zlata, pored skladnih boja.

Prije početka teksta rukopisa je frontispis sa autorskim portretom Jovana Zlatoustog i Hristom u putiru (l. lv, sl. 1). Sv. Jovan Zlatoust predstavljen je kako stoji u frontalnom stavu. On desnom rukom blagosilja, a u levoj drži kodeks zlatnih korica. Lik Jovanov je crtan mastilom i odaje majstora koji nije bio vešt portretista. Daleko su bolje obrađeni detalji odela. Jovan Zlatousti ima na glavi visoku crvenu mitru i obučen je u brokatni sakos zelene i zlatne boje. Preko sakosa je prebačen beo omčor sa zlatnim krstovima i ornamentima, dok je ispod stihar od crvenog i zlatnog brokata i vidi se kraj epitrahilja. Desno od Jovana Zlatoustog je stočić sa baroknim postamentom na kome je Hristos u putiru.²⁵ Iznad te dopojasne predstave Hrista je razvijen svitak sa natpisom, a iza stočića su simbolične predstave klasja i žita obuhvaćene trnovim vencem i krsta oko koga se obavlja loza. Ova simbolična predstava vezana za tekst Arhijeratikona sasvim je izuzetna u našim rukopisima. Kompozicija je obuhvaćena širokim okvirom koji u gornjem delu ima tri glave anđela sa krilima, a oko razvježalu lozicu.

Sem frontispisa, rukopis sadrži niz fino crtanih zastavica na počecima gotovo svih poglavlja i sto deset raskošnih inicijala, na počecima pojedinih stavova.

²⁵ Predstava Hrista u putiru nalazi se u jednom služabniku Genadijeve biblioteke u Atini; J. Croquison: *Un pontifical grec à peintures du XVII siècle*. — *Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft*, III, 1954, 123 ssq, kao i u *Služabniku Radula Srbina*, koji se čuva u Rumunskoj Akademini nauka, pod brojem 651; M. Harisijadis: *Iluminacija Služabnika Radula Srbina*. — *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu*, IV 1964, 359 i dalje.

Sl. 1. Frontispis Arhijeratikona br. 296 Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti. Sv. Jovan Zlatousti, 1. 1v

Prvo poglavlje:

Чинъ ѿ(б)щени и Б(о)ж(ь)ств(е)ннѣ литургии нже въ ѿ(б)щѣнхъ оца нашего
Юанна Златоустаго (л. 2 г),

ima iznad početka teksta zastavicu koja je naknadno nalepljena (sl. 2). Ona je pravougaonog oblika i sadrži u medaljonu bademastog oblika figuru Hristovu, koji sedi na prestolu bez naslona. Hristos je predstavljen kao Veliki arhijerej u sakosu, ispod koga se vidi stihar, i ima visoku mitru istog oblika kao Jovan Zlatousti. Ikonografski tip Hrista Velikog arhijereja javlja se prvi put kod nas u Lesnovu.²⁶ Isti ikonografski tip Hrista nalazi se često u ruskoj umetnosti, gde se javlja u raznim tehnikama, kao na jednoj vezenoj zavesi za carske dveri u Hileru.²⁷ Zastavica je ukrašena stilizovanim ornamentima islamskog

²⁶) N. Okunev: *Lesnovu. — L'art byzantin chez les Slaves*, I, 2, Paris 1930, 227, 257.

²⁷) L. Mirković: *Crkveni umetnički vez. — Muzej Srpske pravoslavne crkve, Posebna izdanja*, knj. 1, Beograd, 1940, Tabl. III.

karaktera, a van okvira zastavice je stilizovan biljni ornament. Takve zastavice karakteristične su za iluminaciju četvoroevangelja pop Jovana iz Kratova,²⁸ iz čijih rukopisa prelazi i u druge, kasnije rukopise. Po-

Sl. 2. Zastavica Arhiepiskopstva br. 296 Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti, 1. 2r

četak naslova ispisan je preko fino crtanih, baroknih ornamenata, kakvi se nalaze u ruskim rukopisima. Ispod zastavice, obuhvatajući sve redove teksta do kraja stranice je inicijal S. On je tipa jednobojnih inicijala, ali je bogato ukrašen granama i cvetovima crvene i plave boje, dok je okosnica rađena zlatom. Grane i cvetovi ovog i ostalih inicijala ukazuju na uticaj islamske ornamentike.²⁹

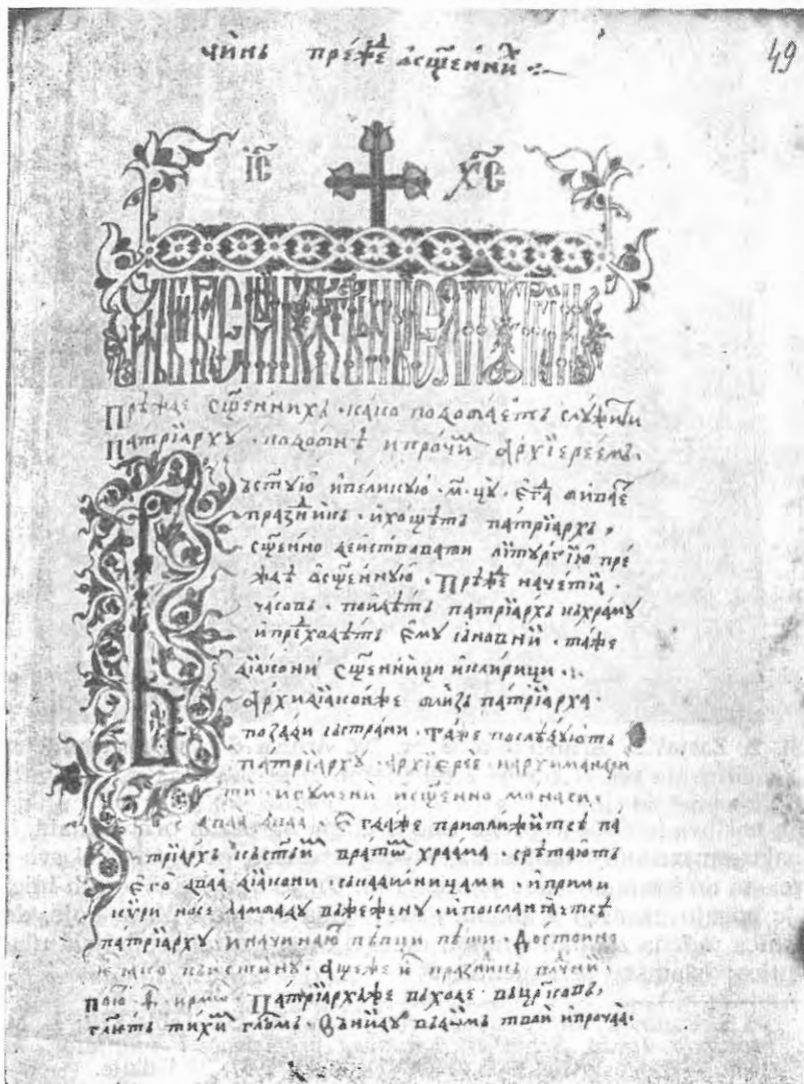
²⁸) S. Radojčić: *Stare srpske miniature*, 51–52, Tabl. XLI; L. Mirko-
vić: *Protopop Jovan Srb in iz Kratova, prepisivač i minijator, knjiga*
1526–1583. — *Bogoslovlje, God. I (XVI)*, sv. 1, 1957, 24 i dalje.

²⁹) Z. Janc: *Islamski elementi u srpskoj knjizi*. — *Zbornik Muzeja*
primenjene umetnosti, 5 Beograd 1961, 37, sl. 15.

Iznad naslova poglavlja:

ВѢСТЯКЪ К(О)Ж(Е)Т(А)НІЕ СЛѢЖИ ИЖЕ КЪ І(К)ІТАНХ(А) ШТЦА НАШЕГО ВАНДІА
 великаго архіеп(и)ск(о)па Кіаріе Каппадокіи (л. 25 v).

ispisanog crvenim, zelenim i crnim ligaturnim slovima sa zlatnim konturama, je zastavica ukrašena stilizovanom lozicom zlatne boje sa plavim konturama. Taj ornament dosta je rasprostranjen kako u našim, tako i u vizantijskim rukopisima iz kojih je i preuzet. Po obradi je ova zastavica bliska onim vizantijskim ornamentima čija preciznost dostiže finoću emajla. Zastavica sa istim ornamentom nalazi se i u Arhijeratikonu Patrijaršijske biblioteke R. 55, na 1.46r (sl. 10).

Sl. 3. Zastavica Arhijeratikona br. 296 Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti. 1. 49r

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бжемы б(о)ж(ь)сткнѣхъ литургіи преждѣ е(е)шенихъ.

(1.49r, sl. 3), ispisano zlatnim ligaturnim pismenima sa plavim konturama, je uska zastavica, koju formira preplet ukrašen cvetovima. Isti ornament nalazi se na zastavici (1.75r) rukopisa R. 55 Patrijaršijske biblioteke. Zastavica ima na sredini krst, a na krajevima stilizovane biljne ornamente. Na početku teksta je veoma raskošan inicijal slova (V) koji obuhvata šesnaest redova teksta. Njegova je okosnica plave boje sa zlatnim konturama, a okružen je crvenom lozicom sa cvetovima i zlatnim detaljima. Po svojoj stilizaciji ovaj inicijal ukazuje na uticaj

Sl. 4. Zastavica Arhijeratikona br. 296 Srpske akademije nauka i umetnosti 1. 92r

islamske ornamentike, dosta rasprostranjenoj u našoj rukopisnoj iluminaciji.^{29a}

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ на погтавлнїе члѣца и пѣвца (л. 62 r)

ispisanog ligaturnim pismenima crvene i plave boje i oivičenog zlatom, je zastavica pravougaonog oblika ukrašena sa dve paralelne razvrezale lozice, ornamentom istoga tipa kao oko inicijala na 1.49r. Slična zastavica nalazi se na 1.92r (sl.4). Svi ti ornamenti rađeni su meko i neprecizno.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ выкалмы на хїротонїю уподаїкона (л. 63 v),

ispisanog crvenim i plavim ligaturnim pismenima, je zastavica koju formira mreža ukrašena cvetovima. Trake mreže su boje hartije, a osnova je zlatna, plava i crvena. Isti tip ornamenta nalazi se na zastavici Arhijeratikona Patrijaršijske biblioteke, R. 55, (1. 56v, sl. 11).

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ выкалмы на хїротонїю дїакона (64 v),

ispisanog ligaturnim pismenima, je zastavica koju formira preplet paralelnih crta koje se prepliću lomeći se pod pravim uglom, a ukrašen je zlatnim detaljima. Sličan ornament formira zastavicu na 1.68r u Arhijeratikonu R. 55 Patrijaršijske biblioteke (sl. 15). Kao i na ostalim zastavicama na sredini je krst, a na krajevima je stilizovan biljni ornament.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ выкалмы на произвѣднїи архїдїакона (л. 66 v)

ispisanog plavim i crvenim slovima sa zlatnim konturama, je zastavica ukrašena lozicom boje hartije na plavoj, crvenoj i žutoj osnovi. Taj ornament crtan je veoma precizno i pedantno, slično gotovo istovetnom ornamentu zastavice na l. 46r i 63r u Arhijeratikonu Patrijaršijske biblioteke R. 55.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ выкалмы на хїротонїю прѣзвитѣра (л. 67 r)

ispisanog crvenim i plavim ligaturnim pismenima konturniranim zlatom, je zastavica u obliku stilizovanih lala, bele i zelene boje. Sličan ornament nalazi se na zastavici na 1.61r u spomenutom Arhijeratikonu Patrijaršijske biblioteke (sl. 13).

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ поелѣдоканїи въ же ѣтворити протопрїкѣтира (л. 69 r)

ispisanog plavim i crvenim ligaturnim pismenima sa zlatnim konturama, je zastavica koju formira mreža ukrašena cvetovima, kao na 1.63v. Trake mreže su boje hartije, a osnova je plava i crvena.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ выкалмы на произвѣднїе игдмїи (л. 69 v),

ispisanog zlatnim slovima, je zastavica koju formira ornament istog tipa kao na prethodnoj zastavici.

^{29a}) П. А. Лавров, Альбом..., Табл. 79.

Iznad naslova poglavlja:

ЧИНЬ БЫКАЛЫЪ ИЛИ ПРОИЗВЕДЕНІИ АРХИМАНДРИТА (л. 70v),
ispisanog zlatnim ligaturnim slovima, je zastavica ukrašena lozicom,
kao na 1.66v.

Iznad naslova poglavlja:

ВЫЛЕДОВАНІИ КАКО ШЕ(КЕ)ЦАТИ АНТИМОНІИ АРХІЕРІЮ (л. 74 v),
ispisanog zlatnim ligaturnim slovima, je zastavica koju formiraju dve
trake koje se prepliću, lomeći se pod pravim uglom, kao na 1.64v.

Iznad naslova poglavlja:

ЧИНЬ ЕЛ(АГО)М(О)ВІИІ КОЛІКА ІНІТЬ КЪГІН ІЛИ ВАРІНІИ ПШНИЦІ (л. 79 r),
ispisanog crvenim i plavim slovima, je zastavica koju formira ornament
istog tipa kao na listovima 63v, 69r i 69v, samo je ovde dat skraćeni
oblik toga ornamenta.

Iznad naslova poglavlja:

ЧИНЬ БЫКАЛЫ ШТ ПОКОЛІБАЕШОН І ЧАСТІИІ Е(КЕ)ТЕН ТРАПЕЗЕ (л. 80 v),
ispisanog zlatnim, crvenim i zelenim slovima, je zastavica ukrašena
lozicom, kao na listovima 25v, 66v i 70v.

Naslovi dva poslednja poglavlja:

ЧИНЬ БЫКАЛЫ НА ДЛИКІИІ Е(КЕ)ТЫ ТРАПЕЗЫ (л. 81 v) i ЧИНЬ БЫКАЛЫ НА
ШЕКОЛІИІ ХРАМА І ІЖЕ КЪ ТОЛЬ Е(КЕ)ТЫ ТРАПЕЗЫ (л. 83 v),
ispisani su crvenim i plavim ligaturnim pismenima, ali se iznad njih ne
nalaze zastavice.

Na kraju rukopsa na listovima 108v i 109r su tablice Uskršnjeg
kruga.

Iz ovih se opisa vidi da su u iluminaciji ovog rukopisa prime-
njene pored frontispisa tri vrste zastavica. Za tip zastavice na početku
teksta (1. 2r) videli smo da je poznat iz rukopisa pop Jovana iz Kratova
i da sadrži islamske elemente u svojoj dekoraciji. Ostale zastavice isto-
vetnog oblika, dugačkog i pravougaonog, razlikuju se po ornamentici i
stilizaciji. Dok su dve zastavice, na listovima 62r i 92r, ukrašene orna-
mentima islamskog karaktera, rađene meko i dosta neprecizno, dotle
su ostale ukrašene ornamentima vizantijskog tipa, rađenim veoma pre-
cizno, kao u onim vizantijskim rukopisima čija je izrada dovedena u
vezu sa tehničkim postupkom vizantijskih zemalja.

U ovome su rukopisu sem zastavica veoma raskošno obrađeni
inijali koji obeležavaju početke pojedinih pasusa. Oni imaju shemu
jednoboјnih inijala, ali su ukrašeni granama i cvetovima, različitim
po ornamentici i koloritu, tako da možemo razlikovati nekoliko grupa.

U prvom poglavlju (1.2r do 25r), inijali imaju okosnicu u jed-
noj boji, zlatnoj, plavoj ili crvenoj, a grane i cvetovi su rađeni u raz-
nim kombinacijama tih boja.

U drugom poglavlju (1.25v do 48v) inijali su istog oblika, ali
se razlikuju po koloritu, pošto se sem zlatne, crvene i plave boje upo-
trebljava i srebrna boja. Ta boja je relativno retko upotrebljavana
kako u našim tako i u ostalim slovenskim rukopisima.

Od trećeg poglavlja inijali su opet rađeni u plavoj, crvenoj i
zlatnoj boji. Tu je naročito raskošan inijal na 1.49r. Ostali su manjih

dimenzija, ali u njima preovlađuje obilna upotreba zlata nad ostalim bojama i za razliku od inicijala prva dva poglavlja ovde su i okosnice rađene gotovo isključivo zlatom i izuzetno su bogato ukrašene grana-
ma i cvetovima. Po stilizaciji su inicijali ove poslednje grupe najbliži ornamentima zastavica na listovima 62r i 92r i rađeni su isto tako meko i neprecizno, gotovo impresionističkom tehnikom. S obzirom na te razlike lako je moguće da su na iluminaciji ovoga rukopisa radila dva majstora. Kao što smo videli iz zapisa, ovaj rukopis je rađen po nalogu mitropolita Melentija, koji se javlja kao naručilac i poslednjeg od ovih sedam rukopisa nastalih u Sarajevu.

Hronološki za ovim rukopisom Srpske akademije nauka sledi Molitvenik br. 172, vlasništvo bivše Narodne biblioteke u Beogradu, rađen 1713. godine, a koji je propao u požaru 6. aprila 1941. godine.

Rukopis je bio ispisan na hartiji, 16° i imao je 389 listova. U njemu se nalazio sledeći zapis:

Сиа книга молитвенникъ попа Марка Роушича из Виногости. Написа се нарто-
аннимъ прешекцианого кладике Ђеранима старца Луи - Гакра, ки лето
3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

Rukopis je bio poklon kadune Kulinovića iz Banje Luke, kao što se vidi iz kataloga bivše Narodne biblioteke.

Nije nam poznat izgled teksta ovoga rukopisa, ali znamo kako je izgledala njegova iluminacija, pošto V. Stasov donosi u svome albumu nekoliko zastavica i inicijala³¹. Iz tih reprodukcija vidimo da se iluminator služio istim uzorima koji su upotrebljeni u Arhijeratikonima Srpske akademije nauka, Patrijaršijske biblioteke i Univerzitetske biblioteke u Beogradu.

Tako je zastavica na 1.374v u Molitveniku bivše Narodne biblioteke bila ukrašena lozicom³² istoga oblika kao na zastavicama u Arhijeratikonu SAN (l. 25v, 66v, 70v i 80v) i Arhijeratikonu Patrijaršijske biblioteke (1.46r i 63r; sl. 10 i 11).

Zastavice na listovima 17v i 369v u istom Molitveniku³³ bile su ukrašene istim ornamentima cvetova u prepletu kao na zastavicama u Arhijeratikonu SAN (1.49r; sl. 3) i u rukopisu Patrijaršijske biblioteke R. 55 (1.75r).

Zastavice na listovima 358r i 393r u istome rukopisu³⁴ bile su ukrašene ornamentom stilizovanih lala istoga tipa kao na zastavicama u rukopisima SAN (1.67r) i Patrijaršijske biblioteke (1.61r; sl. 13).

Zastavica na listu 314r u Molitveniku bivše Narodne biblioteke³⁵ imala je dijagonalnu mrežu sa cvetovima istoga oblika kao na zastavicama rukopisa SAN (1.63v, 69v, 79v) i rukopisa Patrijaršijske biblioteke (1.56v; sl. 11).

Zastavica na listu 379r u Molitveniku bivše Narodne biblioteke³⁶ imala je stilizovanu lozicu istoga tipa kao u rukopisima SAN (1.25v, 66v, 70v i 80v) i Patrijaršijske biblioteke (l. 63r; sl. 14).

³⁰) Lj. Stojanović: *Stari srpski zapisi i natpisi*, II, 29, br. 2242.

³¹) B. B. Stasov: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 1—15.

³²) B. B. Stasov: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 1.

³³) B. B. Stasov: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 2.

³⁴) B. B. Stasov: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 3 и 14.

³⁵) B. B. Stasov: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 4.

³⁶) B. B. Stasov: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 5.

Zastavica na listovima 92r i 382r našeg Molitvenika³⁷ bila je ukrašena ornamentom istoga tipa kao na zastavicama rukopisa SAN (l. 79r) i Patrijaršijske biblioteke (l. 63), fragmentom ornamenta dijagonalnih mreža od koga su zadržani samo gornji luci.

Zastavica na listu 150r istoga Molitvenika³⁸ bila je formirana od dve paralelne trake oko kojih su se uplitali ovalni prstenovi. Sličan ornament nalazio se na zastavici rukopisa Patrijaršijske biblioteke (l. 59r; sl. 12).

Zastavica na listu 305r našeg Molitvenika³⁹ bila je ukrašena prepletom tankih traka, koje su se lomile pod pravim uglom. Isti tip ornamenta ukrašava zastavice na rukopisima SAN (l. 64v i 74v) i Patrijaršijske biblioteke (l. 58r i 68r; sl. 15).

Inicijali u ovome rukopisu⁴⁰ bili su tipa jednobojnih inicijala i ukrašeni cvetnim granama stilizovanim kao one u rukopisu Patrijaršijske biblioteke. Sudeći po zastavicama i inicijalima iluminaciju ova dva rukopisa je radio isti majstor.

Sledeći rukopis rađen u Sarajevu su Čudesa Bogorodice iz 1714. godine i nalazi se u Arhivu Srpske akademije nauka pod br. 264.

Rukopis je ispisan na hartiji poluustavom. Redakcija je srpska. Veličina je 11×17 cm. Ima 158 listova. Na listu 158r je zapis:

Савиши и ѿ ѿа чюдеса днѣна и сѣло краина къ когородициомъ и богомъ по-
риказиомъ мѣстѣ Сараяѣ въ лѣто 1714 дѣ(м)дрна) ѿ днѣа.⁴¹

Ovaj rukopis je znatno skromnije iluminiran od prethodnih. Iznad početka teksta (l. 1r) je zastavica ukrašena lozicom, boje hartije na crvenoj i zelenoj osnovi. Isti taj tip ornamenta nalazi se u rukopisu SAN br. 296 (l. 25v, 66v, 70v i 80v), u Molitveniku bivše Narodne biblioteke (l. 374v i 379v), kao i u rukopisu Patrijaršijske biblioteke (46r i 63r; sl. 10 i 14). Na istom listu je inicijal B tipa jednobojnih inicijala sa ukrašenom stilski istovetnim kao na inicijalima rukopisa Patrijaršijske biblioteke.

Hronološki za ovim rukopisom sleduje Bogorodičnik br. 45 u zbirci Gilferdinga u Lenjingradu. U rukopisu su sačuvani zapisi:

Чюдеса краина прѣкити Богородице шт грѣчяскогъ ѿзика на словенскѣмъ прѣведѣн
шт Савонилъ промонаха Бакачиѣа, къ Скитонъ Гори Адонимонъ.

Савиши и ѿ славномъ мѣстѣ Сараяѣ къ лѣто шт рож. Христова 1715.⁴²

Тождѣ лѣто кнѣтъ герца Тѣрчин(?) с Милткомъ и инѣ писл.⁴³

Prema reprodukcijama koje donosi Lavrov i ovaj rukopis je bez sumnje radio isti kaligraf i iluminator koji je radio i tri arhijeratikona. Lavrov je takođe mišljenja da je ovaj rukopis radio isti prepisivač koji je radio i rukopis Srpske akademije nauka br. 296. Iluminacija je najbliža rukopisu Patrijaršijske biblioteke. Iz toga Bogorodičnika poznati su nam samo inicijali koji su gotovo istovetni sa onima u rukopisu Patrijaršijske biblioteke.

³⁷ В. В. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 6 и 12.

³⁸ В. В. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 11.

³⁹ В. В. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 15.

⁴⁰ В. В. Стасов: *Op. cit.*, Табл. XXVII, 7—10.

⁴¹ Lj. Stojanović: *Op. cit.*, 31, br. 2252.

⁴² *Op. cit.*, 35, br. 2275.

⁴³ *Op. cit.*, 35, br. 2276.

Poslednji datirani nama poznati rukopis rađen u Sarajevu početkom XVIII veka je Arhijeratikon R. 55 Patrijaršijske biblioteke u Beogradu. On je po sadržaju sasvim blizak rukopisu Srpske akademije nauka, tako da i njegov dekorativni sistem stoji u zavisnosti od toga

Sl. 5. Gornja korica poveza Arhijeratikona R. 55 Patrijaršijske biblioteke u Beogradu

starijeg rukopisa. Rukopis je očigledno pisalo isto lice. Format je isti, iluminacija je stilski srodna, a i povež je istoga tipa.

Rukopis je ispisan na hartiji poluustavom. Recenzija je srpska. Veličina je 31×21 cm. Ima 3+97+5 listova. Povež ima iste figuralne predstave, samo se ornamenti razlikuju po motivima i stilizaciji. Kao i na povežu Arhijeratikona Srpske akademije nauka, i na ovome povežu je na gornjoj korici u sredini raspeće, a u uglovima su jevanđelisti (sl. 5), a na donjoj korici je ponovljeno raspeće.

Na drugom nenumerisanom listu, koji prethodi tekstu je zapis:

Сѣхъ христовѣа прѣвѣкѣициненшаго богълюбазнѣишаго г(о)д(и)на го(сп)од(и)на Мѣшиа евангелиста, прѣсвѣтлѣиша цркви крѣтшчнина архѣреѣа мѣшиаго и крѣшчкѣго, пшдѣиѣа се лѣтѣи ѿ. ѿ. 1713. м(ѣ)с(ѣ)ца марта. еѣ/15. 8 ярищѣ.⁴⁴

Kao i u Arhijeratikonu SAN-a i u ovome se rukopisu nalaze gotovo isti podaci iz kojih se vidi da je prepisan sa ruskog originala. Neki su podaci istovetni, a neki se delimično razlikuju tako da se vidi da je ovaj rukopis prepisan nešto kasnije. Tako je na l. 86r zapis:

ицѣе пишѣтѣ) пишарѣ къ лѣтѣи 3ѢК. (1712) и колико еѣдѣтѣ) м(ѣ)с(ѣ)ца колико еѣдѣтѣ) и д(ѣ)нѣ.

Podaci na listu 95r istovetni su sa onima sa lista 105r u Arhijeratikonu SAN-a, a podaci na listu 96r sa onima koji se nalaze na listu 106r rukopisa SAN-a, tako da je kaligraf očigledno prepisivao sa starijeg rukopisa, prepisanog sa ruskog originala.

Na listu 97v je zapis o ktitoru rukopisa:

Сѣ пишарѣ ѿ христовѣа къ мѣстѣи Свѣтлѣи повѣлѣиѣи г(о)д(и)на прѣвѣ(кѣ)ициненшаго митрополѣиѣа кѣр Мѣлѣиѣа козѣниѣаго, лѣтѣи ѿ. ѿ. 1713. м(ѣ)с(ѣ)ца м(ѣ)с(ѣ)ца, а дѣнѣ.⁴⁵

Iluminacija ovoga rukopisa je veoma slična sa onom u rukopisu SAN-a, mada ima ornamenata koji se ovde nalaze a kojih nije bilo u starijem rukopisu, kao što je tamo bilo motiva koji se ovde ne pojavljuju.

Ispred početka teksta liturgije Jovana Zlatoustog je frontispis sa njegovim autorskim portretom (l. 1v). Jovan Zlatousti je predstavljen frontalno u stojećem stavu. Njegov lik je crtan crnim mastilom i dosta je primitivan rad, ali je veoma izrazit. Jovan Zlatousti je obučen u sakos od raznobojnog brokata preko koga je prebačen omofofor sa zlatnim krstovima, a ispod se vide stihar i kraj epitrahilja. Kompozicija je uokvirena širokom trakom sa lozicama kakve smo videli na zastavicama prethodnih rukopisa. Jovan Zlatousti je predstavljen ispod višečlanog, prelomljenog luka islamskog karaktera. Obilna upotreba zlata čini da ovaj frontispis deluje veoma raskošno (sl. 6).

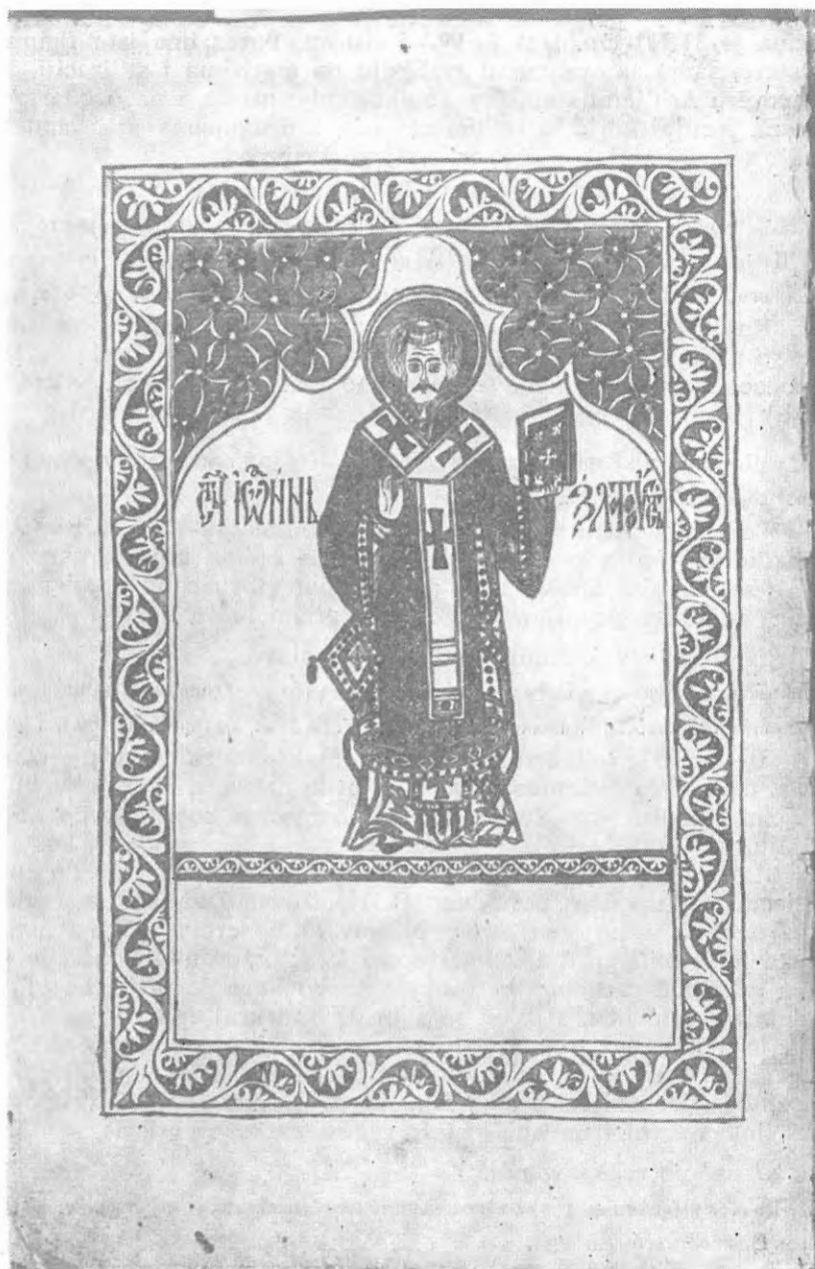
Iznad početka poglavlja:

Чѣиѣ е(к)ициниѣи и е(о)жѣ)етк(ѣ)иѣи лѣтѣиѣи иже къ е(к)ициниѣи ѿца нашихъ ѿ ѿиѣи Златѣиѣиѣи (л. 2r).

je zastavica koja uokvirava zlatnim slovima ispisan početak poglavlja. Krajevi zastavice su ukrašeni čovečijim glavama, čija je kosa skupljena

⁴⁴) *Op. cit.*, 50, br. 2356.

⁴⁵) *Op. cit.*, 38, br. 2292.

Sl. 6. Frontispis Arhijeratikona R. 55 Patrijaršijske biblioteke u Beogradu, Sv. Jovan Zlatousti, 1. 1v

na temenu i povezana sa prepletima zastavice. Ovako stilizovane glave dosta su rasprostranjene u južnoslovenskim rukopisima u kojima se nalaze kako u inicijalima, tako i na zastavicama.⁴⁶ Osnova zastavice je zelene, plave, crvene, bordo i zlatne boje, a prepleti su boje hartije (sl. 7).

Sl. 7. Zastavica Arhijeratikona R. 55, Patrijaršijske biblioteke u Beogradu l. 2r

⁴⁶) Za ovaj ornament V. Mole smatra da je vizantijskog porekla (W. Mole: *Les miniatures de l'évangilaire de Lawryszew*. — *L'art byzantin chez les Slaves*, II, 2, Paris 1932, 421), dok ga Jacimirski objašnjava uticajem zapadnih štampanih knjiga (A. Яцимирский: *Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотек*. Т. I. — *Сборник Отд. рус. языка и слов.* рос. Акад. Наук, Т. XCVIII, Петроград 1921, 60, бр. 40/67; 79—81.); Upor. V. Mošin: *Ornament neovizantijskog i »balkanskog« stila*. — *Godišnjak knj. I*, Balkanološki Institut. Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1957, 329, sl. 32 i 33; V. Han: *Prilog datiranju slepčanskih i treskovačkih rezbarenih vrata*. — *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*, 6—7, Beograd, 1960—1961, 82. Ovaj ornamentalni motiv je naročito rasprostranjen u rukopisima Pajsijevog doba.

Na listu koji prethodni početku liturgije Vasilija Velikog je frontispis sa njegovim autorskim portretom (l. 25v). Kao i Jovan Zlatousti, i on je predstavljen u stojećem stavu. Lik je crtan mastilom i odaje dosta neveštog majstora. Ali je odelo obrađeno sa dosta pažnje. Obučen je u zeleni stihar i felon od zlatnog brokata sa raznobojnim ornamentima, preko koga je prebačen omofor. Ispod stihara je kraj epitrahilja. Dok se Jovan Zlatousti u vizantijskoj i slovenskoj ikonografiji predstavlja u sakosu, Vasilije Veliki se predstavlja u stiharu i felonu.⁴⁷ Okvir kompozicije je istoga stila kao na portretu Jovana Zlatoustog (sl. 8).

Sl. 8. Arhijeratikon R. 55 Patrijaršijske biblioteke u Beogradu. Sv. Vasilije veliki. l. 25v

⁴⁷) J. Croquison: *Op. cit.* 126 i dalje.

Iznad naslova poglavlja

(с. 26 г),

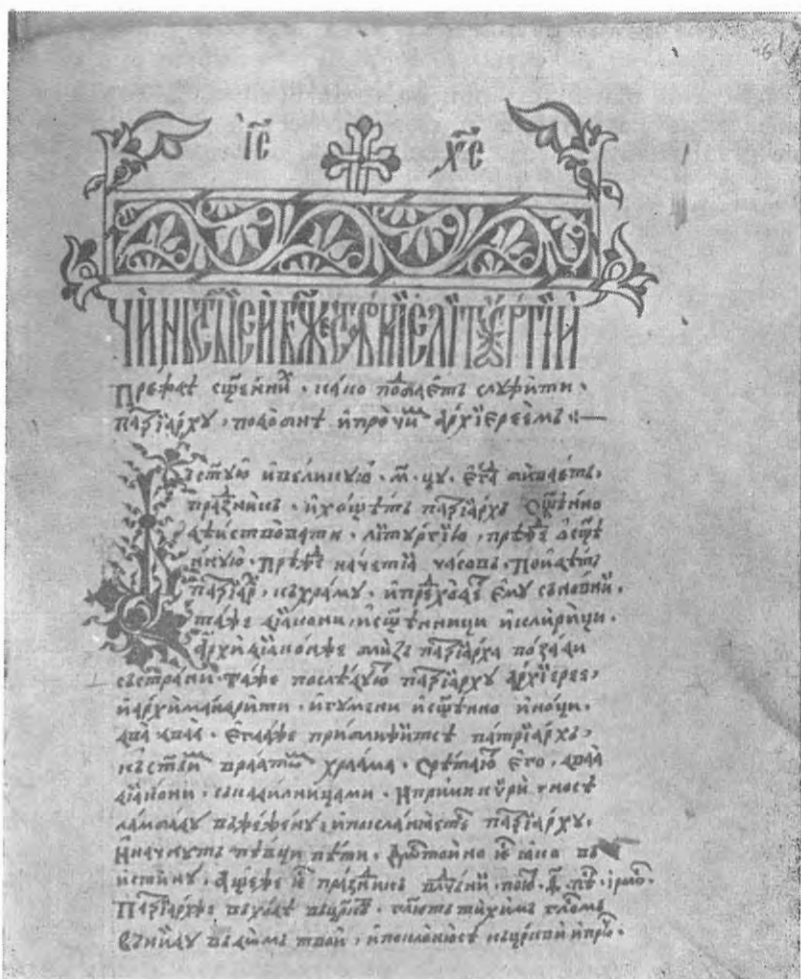
ispisanog bordo, plavim, crvenim i zlatnim ligaturnim slovima, je pravougaona zastavica ukrašena u sredini čovečjom glavom istoga tipa kao na prvoj zastavici ovoga rukopisa. Boje osnove su iste kao i natpisa (sl. 9).

Sl. 9. Zastavica Arhijeratikona R. 55 Patrijaršijske biblioteke u Beogradu, 1. 26r

Iznad ostalih naslova poglavlja ispisanih ligaturnim pismenima nalaze se zastavice. Tako:

Чинь і(кє)тыи и б(о)житиакнїи антѣргїи приждѣ і(кє)шнинх(ь) (л. 46 р)
 ispisan je ligaturnim slovima iste boje kao na prethodnom poglavlju,
 i ima zastavicu ukrašenu lozicom boje hartije, na osnovi boje natpisa
 (sl. 10).

Sl. 10. Zastavica Arhijeratikona R. 55 Patrijarsijske biblioteke u Beogradu l. 46r

Чинъ на поствакленіе чатца и пѣвца (л. 56 г)

ispisan je ligaturnim pismenima plave, zlatne, crvene i zelene boje, i ima zastavicu koju formira mreža dijagonalnih prepleta sa cvetićima na preseku traka. Osnova zastavice je iste boje kao i natpis (sl. 11).

Чинъ на поствакленіе упокоїакона (л. 58 г)

ispisan je ligaturnim pismenima crvene, zlatne, plave i bordo boje, i ima zastavicu koju formiraju tanke crte koje se prepliću, lomeći se pod pravim uglom. Isti ornament nalazi se na listu 68r (sl. 15).

Чинъ епископи на хиротонію дїакона (л. 59 г)

ispisan je crvenim, plavim, zelenim i bordo ligaturnim pismenima i ima zastavicu koju formiraju tanke paralelne crte u koje se upliću

ovalni prstenovi od više tankih paralelnih crta, zelene plave i bordo boje. Detalji ornamenata su zlatni (sl. 12). Ovaj ornamentalni motiv nalazi se u Molitveniku bivše Narodne biblioteke (l. 150r).

Чинъ на произведениі архидіакона (л. 61 г)

ispisan je bordo, zlatnim, plavim, crvenim i zelenim ligaturnim pismenima i ima zastavicu pravougaonog oblika, na kojoj se sa oker osnove

Sl. 11. Zastavica Arhijeratikona R. 55, Patrijaršijske biblioteke u Beogradu, l. 56v

ističe ornament veoma stilizovanih lala bele boje sa zelenim i bordo detaljima, a okolo je uska traka ukrašena stilizovanom lozicom (sl. 13).

Чинъ на хиротонисаниі презентира (л. 61 v)

ispisan je bordo, zlatnim, plavim i crvenim ligaturnim pismenima i ima

Sl. 13. Zastavica Arhijeratikona R. 55, Patrijaršijske biblioteke u Beogradu, l. 61r

ment zastavice sa listova 56v i 61v, pošto su zadržani samo luci i cvetići. Osnova je zlatna, bordo, crvena i plava.

Чинъ на приозкъденіи архимандрита (л. 64 v)

ispisan je plavim, zlatnim, crvenim, zelenim i bordo ligaturnim pismenima i ima zastavicu sa ornamentima sličnim onima na listu 59r.

Чинъ како шѣ(к)щати антимин(и)и с(к)тъи (л. 63 r)

ispisan je ligaturnim pismenima istih boja kao na prethodnom poglavlju i ima zastavicu koju formiraju isti ornamenta kao na listu 58r (sl. 15).

Чинъ и ѿтакъ бл(аго)л(о)бнѣа колика (л. 73 г)

ispisan je bordo, plavim, crvenim i zelenim ligaturnim pismenima i ima zastavicu ukrašenu istim ornamentom kao na listu 63v.

Чинъ ш поколѣбаціомъ се чартномъ трапѣзи (л. 74 г)

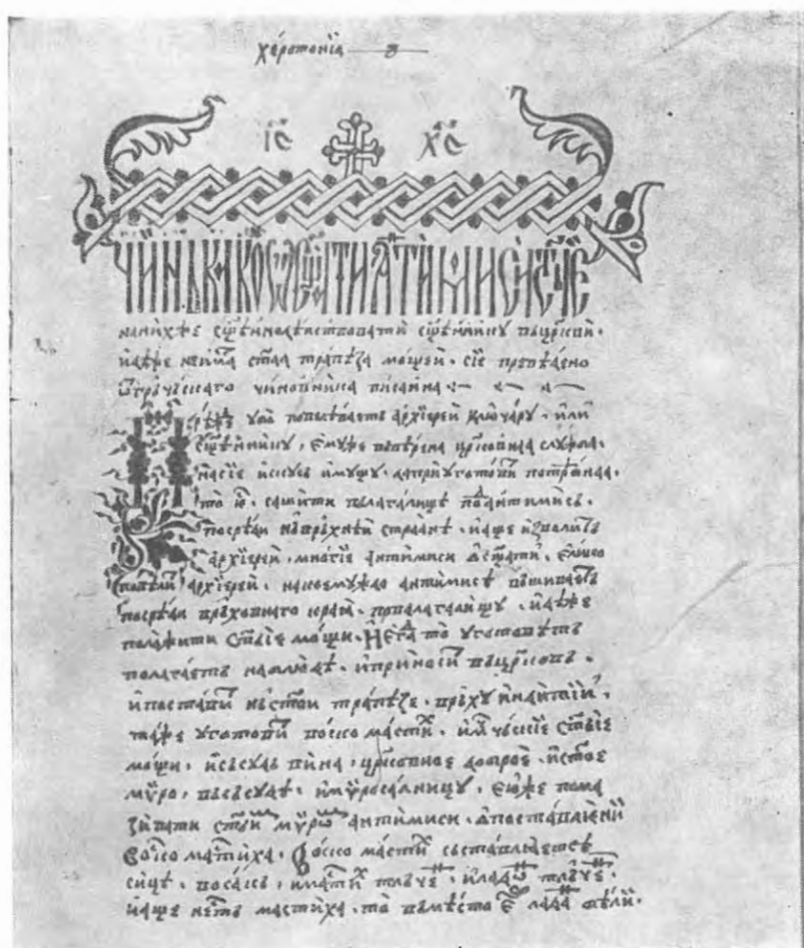
čiji je naslov ispisan ligaturnim pismenima bordo boje, ima zastavicu ukrašenu stilizovanom lozicom.

Sl. 14. Zastavica Arhijeratikona R. 55, Patrijaršijske biblioteke u Beogradu, l. 63r

Чинъ на ѿмнѣнѣи трапѣзи по ѿтакѣ (л. 75 г),

čiji je naslov ispisan crvenim, zelenim, plavim i bordo ligaturnim pismenima, ima zastavicu sličnu onima na listovima 63v i 73v.

Sl. 15. Zastavica Arhijeratikona R. 55, Patrijaršijske biblioteke u Beogradu, 1. 68r

Чинъ на обновлѣніе храма (л. 76 v)

ima naslov ispisan ligaturnim pismenima, plave, crvene i bordo boje, te malu zastavicu koju ukrašavaju veoma stilizovane lale bele boje sa zelenim i ljubičastim detaljima.

Чинъ на изкраніе архіерію по дѣтакоу (л. 84 v)

ima naslov ispisan ligaturnim pismenima bordo, zlatne, plave i zelene boje i zastavicu ukrašenu ornamentima manjih i većih rombova, koji se presecaju (sl. 16). Ivice rombova su zelene, a osnova je oker, crvena i plava. Tip zastavice sa ovim ornamentima je dosta redak, ako ne i izuzetan, u iluminaciji naših rukopisa, pošto nam nije poznat istovetan ornament.

Sl. 16. Zastavica Arhijeratikona R. 55, Patrijaršijske biblioteke u Beogradu, l. 84v

Iz ovih opisa vidimo da ovaj Arhijeratikon donosi dva nova tipa zastavica, koja ne srećemo u prethodnim rukopisima. Prve dve zastavice su preuzete iz iluminacije starijih rukopisa, u kojima je dosta čest taj tip zastavica sa čovečjim glavama, a poslednja zastavica predstavlja nov tip ornamenta, svakako ne mnogo rasprostranjen u našim rukopisima.

Kao i Arhijeratikon SAN-a, i ovaj rukopis ima na počecima važnijih pasusa raskošne inicijale. Tih inicijala ima sto trideset i tri, dakle nešto više nego u rukopisu SAN-a. Nasuprot inicijalima u Arhijeratikonu SAN-a, koji su bili često heterogeni, inicijali ovoga rukopisa pokazuju daleko veće jedinstvo stila. Oni takođe zastupaju tip jednobojnih inicijala. Njihove su okosnice rađene zlatom i konturnirane tan-

kom crvenom crtom. Ti inicijali su bogato ukrašeni granama sa cvetovima i to lalama i divljim ružama. Taj floralni ukras ukazuje na uticaj islamske ornamentike, koji se javlja u iluminaciji mnogih naših rukopisa, naročito počev od XVI veka.⁴⁸ Ti inicijali po svojoj preciznoj obradi i bogatoj upotrebi zlata spadaju u najraskošnije inicijale naših rukopisa.

Sl. 17. Crtež u Arhijeratikonu Pc25 Univerzitetske biblioteke u Beogradu. Isus Hristos, 1. 1r

Rukopis Patrijaršijske biblioteke je hronološki poslednji datirani rukopis u grupi rukopisa vezanih svojim postankom za Sarajevo. Iako se u Molitveniku bivše Narodne biblioteke izričito ne spominje Sarajevo, sudeći po iluminaciji i zapisu i on je tesno povezan sa ostalim rukopisima i nastao ne samo u tom kulturnom centru već i u istom skriptoriju. Tri rukopisa ove grupe — Arhijeratikon SAN-a, Bogorodičnik i Arhijeratikon Patrijaršijske biblioteke — je bez sumnje prepisalo isto lice, pošto je istovetna njihova grafija.

⁴⁸) Z. Zanc: *Op. cit.* 35 i dalje.

Sem ovih nekoliko datiranih rukopisa u Univerzitetskoj biblioteci u Beogradu se čuva pod signaturom Pc25 Arhijerejski služabnik (Arhijeratikon) koji je bez ikakve sumnje rad istog kaligrafa i iluminatora koji je prepisao i iluminirao Služabnike arhiva SAN-a i Patrijaršijske biblioteke, kao i Bogorodičnik Lenjingradske biblioteke. Iako u rukopisu Univerzitetske biblioteke nije sačuvan zapis suvremen sa njegovom izradom, na taj zaključak upućuje istovetnost grafije i iluminacije svih tih rukopisa. V. Ćorović je taj rukopis datirao u XVII vek,⁴⁹ ali je on sudeći po iluminaciji rađen verovatno posle ostalih datiranih rukopisa.

Rukopis je ispisan na hartiji, poluustavom i srpske je redakcije, kao i opisani rukopisi ove grupe. Ima, kao i oba opisana Arhijeratikona, vođeni znak, tri polumeseca. Povez je kožni sa utisnutim ornamentima.

U rukopisu ima nekoliko kasnijih zapisa. Na listu 1r je zapis:

Монастиря Раче 1867 год. Na listu 97r je zapis: Гонѣ Богородици писа
Гтиканѣ ѿзѣ монастиря Рядобашницѣ. Na listu 98r je zapis: приподо-
бенѣиши і кнгокодонтон писа Θома мѣ(ѣа) мана 24.

Na listu 98v je zapis:

Син киротинни приподобенѣиши і кнгокодонтонѣиши лице хоѣиши рлкотати
питровѣиѣ иванѣ.

Po sadržini ovaj rukopis je skoro istovetan sa onim u arhivu SAN-a, a iluminacija je najbliža onoj u rukopisu Patrijaršijske biblioteke, ali se ovde javljaju i novi ornamentalni motivi, dok su drugi motivi iz spomenutog rukopisa ovde izostavljeni. Rukopis je ukrašen sa 14 zastavica i 116 inicijala istog tipa kao u Služabniku Patrijaršije. Sem naslova prvog poglavlja, ostali naslovi ispisan su crnim i crvenim ligaturnim pismenima.

Međutim sem iluminacije suvremene sa rukopisom u Arhijerejskom služabniku Univerzitetske biblioteke naknadno su nacrtani sepijom, i to u prvoj polovini XIX veka likovi Hrista, Arsenija arhiepiskopa srpskog i lice u svešteničkoj odeždi, verovatno Vasilija Velikog, pošto se nalazi na početku njegove službe.

Isus Hristos je predstavljen na prvom listu (1r). On stoji na oblaku i blagosilja desnom rukom, dok u levoj drži zemljinu kuglu. Lik Hristov je propraćen natpisom: Иѣсѣ - Христогѣиши

dok je ispod oblaka ispisan dva puta: тѣло Христого(sl. 17)

Na drugom, nekada praznom listu (2r) nacrtan je arhiepiskop Arsenije, propraćen natpisom: Сѣѣи арсениѣ - архиепископѣ серѣ(ѣи)

On je predstavljen u stojećem stavu, kako blagosilja desnom rukom dok u levoj drži zatvoren kodeks. Obučen je u sakos sa utkanim floralnim ornamentima, preko koga je prebačen omofor sa krstovima. Ispod

⁴⁹) V. Ćorović: *Rukopisi Univerzitetske biblioteke u Beogradu*, Spomenik LXXXVII, Drugi razred, Filozofsko-filološke, društvene i istoriske nauke, 68, Beograd 1938, 98, br. 22.

Sl. 18. Crtež u Arhijeratikonu Pc25 Univerzitetske biblioteke u Beogradu.
Arhijepiskop Arsenije, l. 2r

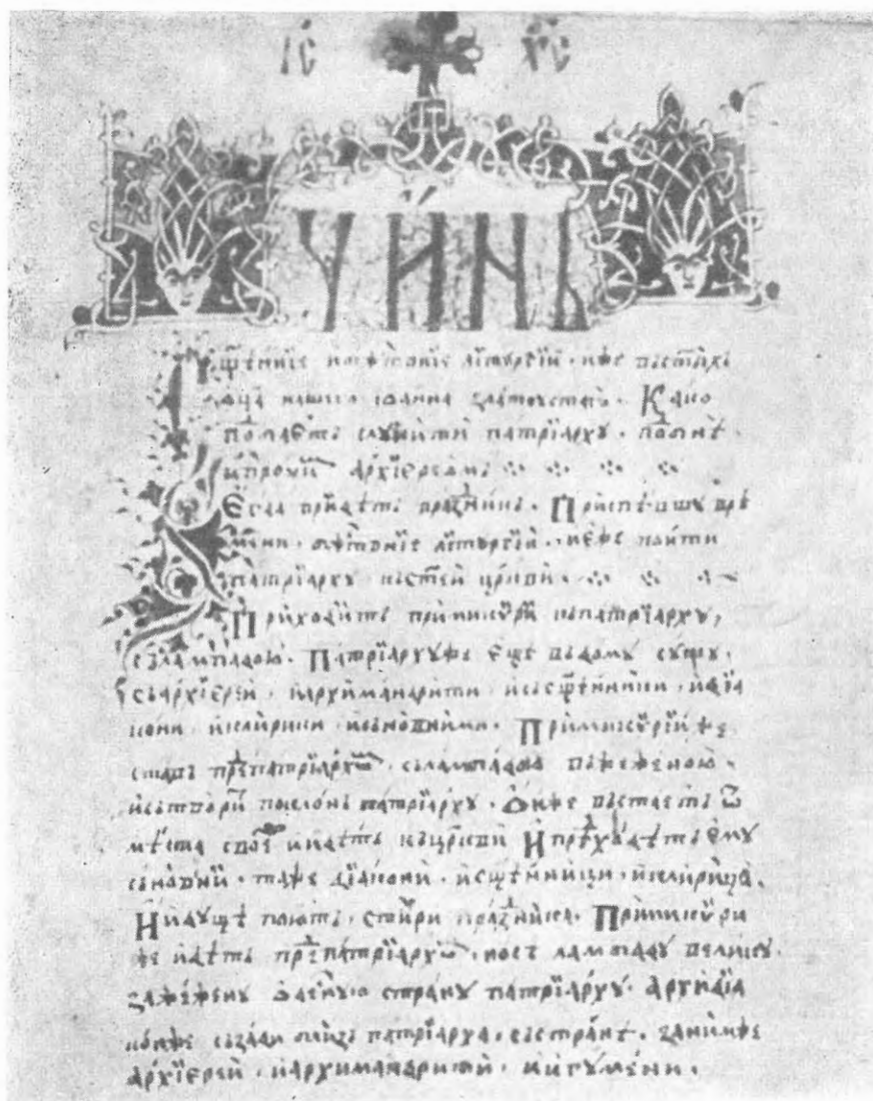
su stihar i epitrahilj. Na nabadreniku je lik Hristov. U kompoziciju je uneto levo raspeće, a desno crkva (sl. 18).

Sl. 19. Arhijeratikon **Pc25** Univerzitetske biblioteke u Beogradu. Sv. Jovan Zlatousti, 1. 3v

Ispred početka teksta liturgije Jovana Zlatoustog je frontispis, skoro istovetan sa onim u rukopisu Patrijaršije. Jovan Zlatousti je obučen u sakos sa ornamentima crvene boje. Preko sakosa je prebačen omofor sa zlatnim krstovima, dok je ispod sakosa zeleni stihar i oker epitrahilj. Jovan Zlatousti blagosilja desnom rukom, a u levoj drži kodeks. Kraj figure Jovana Zlatoustog je natpis: *ѿ. Іоаннѣ Златоустѣ.* Levo je naknadno nacrtana crkva. Kao i u rukopisu Patrijaršijske bi-

biblioteke figura Jovana Zlatoustog je ispod lukova sa ornamentima islamskog karaktera, rađenim na zlatnoj osnovi. U pravougaonom polju u donjem delu kompozicije je u sredini vaza sa cvećem, a sa strana su po dva čempresa. Kompozicija je uokvirena trakom ukrašenom lozicom bordo i zelene boje (sl. 19).

Sl. 20. Zastavica Arhijeratikona Pc25 Univerzitetske biblioteke u Beogradu, 1. 4r

Iznad početka poglavlja:

Чинъ : кѣшѣннѣ и к(о)жѣткнѣ лѣтѣрѣи иже кѣ : кѣ, тыхъ оца нашего
Іоанна Златоустѣго

(l. 4r) je zastavica skoro istovetna kao ona koja se nalazi na početku istoga poglavlja u rukopisu Patrijaršijske biblioteke. Preplet je ovde u boji hartije, a osnova je bordo, tamnoplava, bledezeleni i zlatna. Incijal C je skoro istovetan sa onim u rukopisu Patrijaršije, tako da je kopiran sa njega (sl. 20).

Sl. 21. Zastavica Arhijeratikona Pc25 Univerzitetske biblioteke u Beogradu l. 30v

Iznad naslova poglavlja:

У҃г҃аѣ ꙗ(о)ж(ѣ)г҃ѣнїе слоуженїе же ꙗ ꙗ(ѣ)тѣнѣ(ѣ) ш(ѣ)ѣа наш҃го В҃а҃нїлїї В҃лїко҃го (л. 30 v)
je zastavica pravougaonog oblika ukrašena razvrežalom lozicom crvene, zelene i zlatne boje. U margini je nacrtana istovremeno kada i likovi na prva dva prazna lista, odnosno u prvoj polovini XIX veka figura u sveštениčkom odelu, svakako Vasilija Velikog. Figura je prilikom kori-
čenja presečena (sl. 21).

Sl. 22. Zastavica Arhijeratikona Pc25, Univerzitetske biblioteke u Beogradu, l. 53v

Iznad naslova poglavlja:

ЧИНЬ БИКАЕЛІНЪ (О)Ж(А)ІТКНІ ЛНТЪГІНІ ПРЪЖДЕ І(В)ШЪННІХЪ (А. 53 v),
je zastavica pravougaonog oblika ukrašena mrežom dijagonalnih prepleta. Preplet se izdvaja sa osnove crne, bordoljubičaste, tamno i svetloplave i zlatne boje. U polju koje je ostavljeno za natpis ispisano je zlatnim slovima:

прѣжде : (вѣ)щѣніи (гл. 22).

Sl. 23. Zastavica Arhijeratikona Pc25 Univerzitetske biblioteke u Beogradu, l. 66r

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ на поставленіе члѣца и пѣвца (л. 66 r),
je zastavica koju formira ornament od četiri reda lala iznad kojih je u sredini krst, dok su na krajevima stilizovani listovi (sl. 23).

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикалми на хѣротонію ипидіакона (л. 68 r)
je zastavica formirana od niza veoma razmaknutih, paralelnih crta koje se ukrštaju pod pravim uglom, a ukrašene su kuglicama zlatne, zelene i crvene boje. U sredini je krst, a sa strana su stilizovani biljni ornamenti. Slične su zastavice u rukopisu Patrijaršije na l. 56r i 68r.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикалми на произведеніе архидіакона (л. 70 v),
je zastavica koju formira preplet od ukrštenih polukrugova, boje hartije na osnovi ljubičaste, tamnoplave, i zlatne boje. Slične zastavice nalaze se u rukopisu Patrijaršije na listu 63v i 73r.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикалми на хѣротонію прѣзвитира (л. 71 r)
je uska zastavica koju formiraju stilizovane lale, sa detaljima plave, ljubičaste i zlatne boje. Sličan ornament veoma rasprostranjen u vizantijskoj iluminaciji nalazi se i u rukopisu Patrijaršije na l. 76v.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ погледованіе еже ѡтворити протопрѣзвитира (л. 73 r),
je zastavica od prepleta koji formiraju ovalne upletene prstenove ukrašene na preseku cvetićima. Sličan ornament nalazi se u rukopisu Patrijaršije na l. 75r.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикалми на произведеніе игумена (л. 74 r)
je zastavica od četiri reda lala, slična onoj na l. 66r.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикалми на произведеніе архимандрита (л. 75 r)
je zastavica slična onoj na l. 70v. Prepleti su boje hartije, a osnova je ljubičasta i zelena.

Iznad naslova poglavlja:

Взгледованіе ѡт(к)ацати антимирии архіерею (л. 79 r)
je zastavica ukrašena stilizovanom lozicom iznad koje su dve glave nemani. Slična ovoj zastavici je ona u rukopisu Patrijaršije na listu 74r.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикалми на ѡмнѣніе крѣтѣхъ трапѣзи (л. 85 r)
je zastavica koju formiraju stilizovane lale kao na l. 71r i u patrijaršijskom rukopisu na l. 74v, samo su boje različite i to zlatna, bordo i zelena.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бикалми на шенованіе храма (л. 87 r)
je zastavica slična onoj na l. 73r i u patrijaršijskom rukopisu na l. 75r.

Iznad naslova poglavlja:

Чинъ бл(а)гомоленія колѣна еже ре(тъ) карнаа, пшеница (л. 96 г)

je zastavica koju formiraju dve paralelne višečlane trake u koje se upliću ovalni vertikalno postavljeni prstenovi, sastavljeni takođe od više crta (sl. 24). Zastavica slična ovoj nalazi se u patrijarsijskom rukopisu na l. 64r.

Sl. 24. Zastavica Arhijeratikona Pc25 Univerzitetske biblioteke u Beogradu l. 96r

Na l. 11r i 18v nalazi se titula patrijarha:

Билнаго г(о)с(поди)на нашого і(к)с(т)ишиаго патрїарха сръбскаго и клягарикаго и прочим(ъ) странами(ъ) многаи лѣта.

Iluminacija ovih šest rukopisa predstavlja jedinstvenu celinu. Iako nije isključena mogućnost da su na njihovoj izradi učestvovala dva majstora, pošto Arhijeratikon SAN-a pokazuje razlike u stilizaciji, ostala četiri rukopisa bez sumnje je radio jedan od iluminatora tog najstarijeg rukopisa ove grupe.

Videli smo da je četiri rukopisa prepisalo bez sumnje isto lice. Pošto nam je iz propalog Molitvenika bivše Narodne biblioteke u Beogradu poznat samo izgled zastavica i inicijala, to ne bismo mogli izvoditi nikakav zaključak i o njegovom prepisivaču. Međutim u zapisu toga rukopisa spominje se »adži Gavro«⁵⁰. Kako je taj deo zapisa nepotpun i stoji:

„Настояннелихъ прѣвѣщеннаго кладыи Бѣригима старца аци-Гавра“,
to bi se recij koje nedostaju mogle rekonstruisati sa »trudom« ili »ruk-
kom«, tako da bismo dobili ime prepisivača hadži-Gavra koji je svakako
istovremeno prepisivač i ostalih rukopisa o kojima je ovde reč. Da je
hadži Gavro bio bez sumnje prepisivač toga Molitvenika, može se za-
ključiti i po podacima kojima raspolazemo o njemu i iz kojih vidimo
da je bio »vešt srpsko-slovenskom jeziku i pismu«.⁵¹ Znamo da je bio
najistaknutiji član poznate porodice Humkovića, starinom iz Hercego-
vine, porodice koja je davala mnoge priloge sarajevskoj crkvi i priložila
knjige, ikone i odežde od skupocene materije, kao i dva kamena sveć-
njaka koja su i danas u istoj crkvi.⁵² Hadži Gavro je mnogo putovao
i za njihovu kuću se pretpostavlja da je imala svoju zbirku knjiga,
pošto je jedna knjiga koja se danas nalazi u biblioteci manastira
sv. Trojice Pljevaljske ranije bila svojina

„Овешитицанаго дома Хумковићъ къ мѣсти Сарајево“.

Ovaj zapis iz 1686. godine potpisao je grčkiin Гавро Оладѣвъ (tajnom buk-
vicom).⁵³

Triod koji je štampan 1648. godine u Vlaškoj bio je već dve go-
dine kasnije u njihovoj biblioteci.⁵⁴ Hadži Gavro je bio epitrop sarajev-
ske crkve sv. Arhandela, kao što se vidi iz zapisa u rukopisu 1A38
manastira Žitomišljica, zabeleženom 1715—1717. godine: „хаци Гавро Ола-
дѣвъ, ко иночатице нареч(е)ниомъ Георгие монах(ъ)“.⁵⁵ Zna se da je putovao, da
je bio u Mlecima, Dubrovniku, Ugarskoj, Jerusalimu i da je živeo više
od osamdeset godina.⁵⁶

Dok je zapis u Molitveniku bivše Narodne biblioteke u Beogradu
jedini pomen prepisivača ove grupe rukopisa rađenih u Sarajevu, zapis

⁵⁰) Lj. Stojanović: *Op. cit.* 29. br. 2242.

⁵¹) V. Skarić: *Srpski pravoslavni narod*, 58.

⁵²) V. Skarić: *Op. cit.* 58.

⁵³) Lj. Stojanović: *Op. cit.* I, Beograd 1902, 441, br. 1865, V. Skarić: *Op. cit.* 58.

⁵⁴) V. Skarić: *Op. cit.* 58.

⁵⁵) V. Corović: *Hercegovački manastiri, Manastir Žitomišljica*. — *Starinar*, III, ser. knj. 10 i 11 (1935—1936), 1936, 35, V. Skarić: *Op. cit.* 59.

⁵⁶) V. Skarić: *Op. cit.* 58.

sa imenom Gavriela Tadića nalazi se u rukopisu Nacionalne i Univerzitetske biblioteke u Jerusalimu (MS. Var. 186). Taj rukopis sadrži opis Svetih mesta Palestine i Gavriilo ga je radio u Jerusalimu 1662. godine. Rukopis je ilustrovan sa 34 minijatura koje predstavljaju građevine u tim mestima⁵⁷.

Jedan rukopis koji je izgoreo u bivšoj Narodnoj biblioteci u Beogradu bio je iste sadržine i ilustrovan sa 27 minijatura koje su predstavljale iste građevine, tako da je verovatno bio takođe Gavrilov rad. Rukopis nije imao početak i svršetak, ali je bio rađen pre 1724. godine iz koga vremena je bio sačuvan kasniji zapis⁵⁸.

U tri pomenuta rukopisa zabeleženi su ktitorj tih spomenika. Ime jednog od ktitora, vladike Đerasima, spominje se u tom istom Molitveniku. O vladici Đerasimu imamo nekoliko pomena u rukopisima i na ikonama koje su rađene u njegovo vreme⁵⁹.

Daleko više, podataka sačuvano nam je u vezi sa ktitorom dva Arhijeratikona, mitropolitom Melentijem. Na osnovu tih podataka možemo pratiti njegov rad na prosvetno-crkvenom polju i njegova putovanja po crkvama i manastirima.⁶⁰ Sem za naša dva rukopisa njegov ktitorski rad vezan je i za druge spomenike. Tako znamo da je njegovim nastojanjem izrađena trapeza u staroj crkvi u Sarajevu,⁶¹ zatim da je osvetio nekoliko antiminsa.⁶² Njegovo se ime pominje u vezi sa radom na podizanju crkava i prepisivanjem rukopisa, kao i kovanjem crkvenih utvori.⁶³

Ovi rukopisi nam daju uvid u delatnost sarajevskih kaligrafa i iluminatora sa početka XVIII veka. Po svome kvalitetu rad kaligrafa zaostaje za radom iluminatora.

Dekoratивно obrađeni naslovi poglavlja slažu se svojom bojom i oblikom sa fino izrađenim zastavicama stvarajući skladnu tektonsku celinu. Ornamentalni motivi uzeti su sa raznih predložaka. Videli smo da jedna zastavica pripada tipu iluminacije četvororjevanđelja pop-Jovana iz Kratova, kao i da su tri zastavice sa antropomorfnim elementima dosta rasprostranjene u našim rukopisima turskog perioda. Ornamenti ostalih zastavica preuzeti su iz starijih vizantijskih i srpskih rukopisa. U inicijalima se na okosnice vizantijskog tipa nadovezuju

⁵⁷) Y. A. Klausner, *Description des lieux saints de Palestine dans un manuscrit slave*. Revue des études slaves, T. XXXIII, fasc. 1—4. Paris 1956, 105 et suiv.; Isti članak u časopisu Kirjath Sepher, T. XXX, fasc. 3—4, 440—444, Jerusalem 1955 na hebrejskom, sa tri reprodukcije.

⁵⁸) Л. В. Стоянович, Серпское описание святых мѣстъ Православный палестинский сборникъ, Т. V. вып. 2; S. Matić, *Još jedno »Opisanje Jerusolima«*. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. Knj. XIV, sv. 1—2. 1934, 181; Isti, *Opis rukopisa Narodne biblioteke, Posebna isdanja Srpske akademije nauka, knj. CXCI. Odeljenje literature i jezika*, 1952, 164, br. 208(916).

⁵⁹) Lj. Stojanović: *Op. cit.* II, 14, br. 2156; 25, br. 2116; 29, br. 2243.

⁶⁰) I. Ruvavac: *O humskim episkopima i hercegovačkim mitropolitima do godine 1766.* — Mostar 1901, 27 i dalje; V. Skarić: *Op. cit.* 30 i dalje; V. Corović: *Bosansko-hercegovačka pisma.* — Glasnik Zem. Muzeja u Bosni i Hercegovini, XXII, 1910, 507—509; M. Filipović: *Stari srpski zapisi iz severoistočne Bosne.* — Spomenik 99, 1950, 66, 67, V. Skarić, *Op. cit.* 39, 134.

⁶¹) V. Skarić: *Op. cit.* 39.

⁶²) Lj. Stojanović: *Op. cit.* II, br. 2610; 2794.

⁶³) V. Skarić: *Op. cit.* 39.

ornamentalni motivi karakteristični za islamske rukopise, predstavljajući vizantijsko-islamsku simbiozu.

Iluminacija ovih rukopisa se naročito ističe finoćom i preciznošću izrade, a obilna upotreba zlata doprinosi utisku raskoši i sjaja.

Naknadno izrađeni crteži Hrista, Arsenija arhiepiskopa srpskog i verovatno Vasilija velikog, možda su rađeni u Srbiji, gde se rukopis Univerzitetske biblioteke nalazio neko vreme.

Rađeni u vreme intenzivne štamparske delatnosti ovi rukopisi spadaju u poslednje zanimljive primere delatnosti naših starih kaligrafa i iluminatora.

R E S U M É

QUELQUES MANUSCRITS TRANSCRITS ET ENLUMINÉS A SARAJEVO AU DÉBUT DU XVIIIe SIÈCLE

Dans l'évolution de l'histoire des lettres des Slaves du Sud une place à part appartient aux manuscrits transcrits en Bosnie et en Herzégovine. Peu de ces manuscrits nous ont été conservés mais ils se distinguent des autres manuscrits serbes par leur paléographie et spécialement par leur enluminure. Dans l'évolution de l'enluminure de ces manuscrits on peut distinguer plusieurs groupes.

Les plus anciens manuscrits enluminés sont ceux du XIII—XV siècle. Ils sont représentés par plusieurs manuscrits fort intéressants. Quoi qu'on puisse y distinguer plusieurs variantes, ils accusent presque tous l'influence de l'art occidental.

Relativement peu connue est l'enluminure des manuscrits transcrits en Bosnie et en Herzégovine à l'époque turque, mais ceux que nous connaissons démontrent des rapports avec l'enluminure des manuscrits transcrits en Serbie au temps du patriarche Paisije.

Tandis que dans ces époque antérieures ont existé en Bosnie et en Herzégovine plusieurs centres culturels, aux XVII et XVIII siècles Sarajevo devient un centre important de notre vie religieuse et intellectuelle. Autour de la communauté serbe orthodoxe se réunissent les intellectuels de sorte qu'on peut constater une forte activité religieuse et éducative. On construit des églises et on fait pour elles les objets de culte nécessaires. Un des aspects de l'activité intellectuelle est la transcription des manuscrits. De la courte période du début du XVIII siècle nous connaissons sept manuscrits transcrits à Sarajevo.

Le plus ancien d'entre eux était un fragment de l'an 1702 qui se trouvait à la Bibliothèque Nationale de Beograd, sous le № 525. Il a été brûlé pendant le bombardement du 6 avril 1941. Le second manuscrit est le livre d'officiant des Archives de l'Académie serbe des sciences et des arts, № 296 de l'an 1712. Le troisième manuscrit est un Euchologe de l'ancienne Bibliothèque Nationale de Beograd. № 172 de l'an 1713. Le quatrième manuscrit contient les Miracles de la Vierge. Il est de l'an 1714 et est consigné dans les Archives de l'Académie serbe des sciences et des arts sous le № 264.

Le cinquième manuscrit est le Bogorodičnik (livre de la Vierge) de l'an 1715 dans la collection Gilferding de Leningrad, № 45. Le sixième manuscrit est le livre d'officiant de l'an 1716 consigné dans la bibliothèque de la Patriarchie de Beograd, R. 55. Le septième manuscrit est le livre d'officiant de la Bibliothèque universitaire de Beograd, Pc 25.

Ces manuscrits contiennent des enluminures dans le style des anciens manuscrits serbes, ainsi que de nouveaux motifs ornementaux et des miniatures intéressantes. L'enluminure de cinq de ces manuscrits est sans doute l'oeuvre du même miniaturiste et quatre de ces manuscrits sont transcrit par le même calligraphe, qui est vraisemblablement Hadji Gavro dont le nom est mentionné dans le manuscrit № 172 de l'ancienne Bibliothèque Nationale de Beograd. Dans un manuscrit de l'an 1662, consigné dans la Bibliothèque nationale et universitaire de Jerusalem se trouve la première mention du même calligraphe.

Ces quelques manuscrits nous donnent un des aspects de l'activité culturelle à Sarajevo au début du XVIII siècle, quand li est devenu un centre important de la vie religieuse et intellectuelle.